

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti

FAN

YERDAN FOYDALANISH EKOLOGIYASI

MAVZU
04

YER EKOLOGIYASI VA ATROF MUHITNING
IFLOSLANISHI

MUQUMOV ABDUG'ANI
MURATOVICH

YERDAN FOYDALANISH
KAFEDRASI

REJA:

- 1. Ifloslanish tushunchasi va ifloslantiruvchilar tasnifi.**
- 2. Atrof muhit va yerlarni asosiy ifloslantiruvchilar.**
- 3. Ekologik xavf va uni yuzaga kelish manbalari.**
- 4. Ifloslangan muhit ta'siridan ko'riladigan zararlarni baholash usullari.**

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Ekologik halokatga uchragan hududlarda ifloslangan muhit ta'sirida ko'riladigan zararlar tarkibiga: odamlarga meditsina xizmati ko'rsatish uchun sarflanadigan kapital va yillik harajatlar; mehnat unumdorligining pasayishi va ishga chiqmaganlik sababli olinmagan mahsulot bahosi; jamoa, ishlab chiqarish ob'ektlari va uy-joylarni, qishloq xo'jalik texnikasini, injenerlik kommunikatsiya tarmoqlarini zararli moddalar ta'siridan saqlash uchun qilinadigan qo'shimcha harajatlar; yer resurslari va chorva mollarining ifloslangan suvdan foydalanishi natijasida unumdorligi pasayishi bilan bog'liq va yerlarning qishloq xo'jalik foydalanishidan chiqib qolgan ish natijasida ko'riladigan zararlar va ularning yo'qotilgan qiymati; kapital yuklamalarini xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida o'zlashtirilmaganligi sababli olinmagan mahsulot qiymati kiradi.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Ifloslangan muhit ta'siridan ko'riladigan jami zarar (U_s) quyidagidek aniqlanadi:

$$Y_c = Y_m + Y_n + Y_H + Y_{ж.к} + Y_m + Y_3 + Y_{об} + Y_ж + Y_е + Y_л + Y_{кн}$$

Bunda: U_m -aholiga qo'shimcha meditsina xizmati ko'rsatish uchun harajatlar;

U_p - mehnat unumdorligi pasayishi bilan bog'liq zararlar;

U_n - ishchilarning betoblighi tufayli ishga chiqmaganligidan ko'riladigan zarar;

$U_{j.k}$ - uy-kommunal ob'ektlarini saqlash uchun qilinadigan qo'shimcha harajatlar;

U_t qishloq xo'jalik texnikasini zararli moddalar ta'siridan saqlash uchun qo'shimcha harajatlar;

U_z -yerlarning hosildorligi pasayishi natijasida ko'riladigan zarar;

U_{ov} -ifloslangan suvdan sug'orishda foydalanish natijasida ko'riladigan zarar;

U_f chorva mollarri maxsuldorligi pasayishidan kshriladigan zarar;

U_v - yerlarning ifloslanishi natijasidan foydalanishdan chiqib ketishi natijasida ko'riladigan zarar;

U_r qishloq xo'jalik foydalanishdan chiqib qolgan yerlarning yo'qotilgan bahosi;

$U_{k.t}$ kapital yuklamalarining xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida o'zlashtirilganligi natijasida olinmagan mahsulot qiymati.

U_m -aholiga qo'shimch meditsina xizmati ko'rsatish uchun harajatlar;

U_p - mehnat unumdorligi pasayishi bilan bog'liq zararlar;

U_n - ishchilarning

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Aholiga qo'shimcha meditsina xizmati ko'rsatish uchun harajatlar ifloslangan va toza hududlar ko'rsatkichlarini yoki shu hududning ifloslanishga bo'lgan va hozirgi holatini solishtirish yo'li bilan aniqlanadi, bunda quyidagi ifodadan foydalanish mumkin:

$$y_m = \sum_{i=1}^n N_i \sum_{j=1}^m \Delta(A_{ij} - t_{ij}) C_{ij}$$

Bunda i - odamlarning yoshi bo'yicha guruhlarini;

j - kasalliklar guruhlarini;

N_i - guruhdagi aholi soni, ming odam;

$\Delta(A_{ij} - t_{ij})$ - ifloslangan va toza hududlardagi 1000 odamga nisbatan kasallar soni orasidagi farq, odam kun;

C_{ij} - hududning bir kunda bir kasalni davolashga sarflaydigan harajati (yillik o'lchamga keltirilgan qo'shimcha meditsina muassasalarini ko'rish uchun sarflanadigan kapital harajatlarni ham hisobga olgan holda), ming so'm.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Atrof muhit ifloslanishi natijasida ishchilarning mehnat unumdorligi pasayishi hisobiga ko'riladigan zarar miqdorini quyidagi ifoda yordamida aniqlash mumkin:

$$y_{\Pi} = \left(\frac{B_{\Pi}'}{Z_{\Pi}'} - \frac{B_{\Pi}}{Z_{\Pi}} \right) Z_{\Pi}'$$

Bunda: B_{Π}' - ifloslangan hududdan olingan yalpi daromad, ming so'm;
 B_{Π} - toza hududdan olingan yalpi daromad, ming so'm;
 Z_{Π}' - ifloslangan hududdagi mehnat harajatlari, o'rtacha yillik ishchilar
 Z_{Π} - toza hududdagi mehnat sarfi.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Ishchilarning kasalligi tufayli ishga chiqmaganlari bilan bog'liq harajatlar quyidagi ifoda yordamida hisoblanadi:

$$Y_H = N\Delta(A - t) \cdot C$$

Bunda: C - vaqtinchalik mehnatga yaroqsizlik uchun kasallik varaqasi bo'yicha to'lanadigan nafaqaning o'rtacha kunlik qiymati yoki kasalga bir kun kasalxonada qarash harajati (bunga ishga chiqilmaganligi sababli olinmagan toza mahsulot qiymatini ham qo'shish mumkin), ming so'm;

N - mehnatiga yaroqli aholi soni ming odam:

$\Delta(A - t)$ - ifloslangan va toza hududlardagi 1000 ishchiga to'g'ri keladigan kasallik kunlari sonidagi farq (bunga kasalga qarashi lozimligi sababli ishga chiqilmagan kunlarni ham qo'shish zarur), odam kun.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Uy-kommunal xo'jaligini atmosfera ifloslanishi va sho'r grunt suvlari ta'siridan saqlash uchun qilinadigan qo'shimcha harajatlari va ifloslanish oqibatlarini tugatish bilan bog'liq eksplutatsiya harajatlari kiradi.

$$y_{ж.к} = z_{yб} + z_{o.φ} + z_б + z_{o3}$$

- Bunda $z_{yб}$ - hududga qo'shimcha yog'ilayotgan changni tozalash harajatlari , ming so'm;
- $z_б$ - qo'shimcha maishiy xizmat ko'rsatish harajatlari , ming so'm;
- $z_{o.φ}$ - asosiy fondlarni qo'shimcha ta'mirlash harajatlari , ming so'm;
- z_{o3} - qishloqlardagi dov- daraxtlarni bog'larni va himoya o'rmon chizimlarini tiklash qiymati, ming so'm.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Qishloq xo'jalik texnikasini saqlash uchun qilinadigan qo'shimcha harajatlar (U_t) ushbu maqsadlarga ajratiladigan me'yoriy va haqiqatdan sarflangan harajatlar farqi sifatida aniqlanadi.

$$y_m = P_\phi - P_H$$

Bunda P_ϕ - qishloq xo'jalik texnikasini saqlash uchun qilingan harajatlar, ming so'm;

P_H - qishloq xo'jalik texnikasini saqlash uchun belgilangan me'yoriy harajatlar, ming so'm.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Qishloq xo'jalik yerlarining hosildorligi pasayishi bilan bog'liq ko'riladigan zarar quyidagi ifoda yordamida aniqlanadi:

$$y_3 = \sum_{i=1}^n \delta_i \Delta y_i \Pi_i$$

Bunda: i - qishloq xo'jalik ekinlari turlari;

δ_i - i turdagi ekin eilgan ifloslangan yer maydoni, ga;

Δy_i - ifloslangan yerlarda toza yerlarga nisbatan hosildorlikning pasayishi ts/ga;

Π_i - i turdagi ekin mahsulotining sotish bahosi, ming s'um.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Ifloslangan suv bilan sug'orish natijasida ko'riladigan zarar quyidagi ifoda yordamida aniqlanadi:

$$Y_3 = \sum_{i=1}^n P_i \Delta Y_i \Pi_i$$

Bunda: P_i t turdagi sug'oriladigan ekin maydoni, ga

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Chorva mollarining maxsuldorligi pasayishi natijasida ko'riladigan zarar ($Y_{\text{ж}}$) quyidagi ifoda yordamida aniqlanadi:

$$Y_{\text{ж}} = \sum K_i \Pi_{\text{жи}} \Pi_{\text{жи}}$$

K_i

$\Pi_{\text{жи}}$ - i- turdagi chorva mollari bosh soni, bosh ;

- i-ifloslangan hududlarda i – turdagi chorva mollari

maxsuldorligining o'rtacha pasayishi, q/bosh;

$\Pi_{\text{жи}}$

- i – turdagi chorvachilik maxsuloti birligining sotish bahosi, ts/so'm.

IFLOSLANGAN MUHIT TA'SIRIDAN KO'RILADIGAN ZARARLARNI BAHOLASH USULLARI

Ifloslanishi natijasida yerlarning qishloq xo'jaligida foydalanishdan chishi bilan bog'liq zararlar quyidagi ifoda yordamida aniqlanadi:

$$Y_B = S_B \cdot \Psi$$

Bunda: S_B - Ifloslanishi natijasida qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqqan yerlarning maydoni, ga;

Ψ - 1 ga yerdan olinadigan o'rtacha sof daromad, ming so'm

IQTISODIYOT TARMOQLARIGA YETKAZILAYOTGAN EKOLOGIK ZIYON

Tabiiy resurslardan foydalanish, atrof-muhitni ifloslaganligi, chiqindilarni joylashtirgani va boshqa ta'sir turlari uchun to'lovlarni joriy qilish iqtisodiy-ekologik muammolarni hal qilishning samarali yo'li hisoblanadi. Iqtisodiy uslublardan foydalanib iqtisodiyot tarmoqlariga yetkazilayotgan ekologik ziyonni baholash mumkin. Bu quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$Z_{it} = Z_a + Z_{qo'} + Z_k + Z_{st}$$

Bu yerda: Z_{it} - iqtisodiyot tarmoqlariga keltirilgan ziyon;

Z_a - aholi salomatligiga keltirilgan ziyon;

$Z_{qo'}$ - qishloq va o'rmon xo'jaligiga keltirilgan ziyon;

Z_k - kommunal, turar joy, maishiy xo'jalikka keltirilgan ziyon;

Z_{st} - sanoat, transport va boshqa ishlab chiqarish ob'ektlariga keltirilgan ziyon

O'ZGIDROMET ATMOSFERA HAVOSI IFLOSLANISHI MONITORINGI QISMIDAGI FAOLIYATI TO'G'RISIDA FAOLIYAT

O'zgidromet atmosfera havosi ifloslanishi monitoringini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 5 sentabrdagi №737-son "O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning davlat monitoringi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq 25 ta shahardagi 63 ta statsionar kuzatuv punkti (Olmaliq, Angren, Andijon, Bekobod, Buxoro, Guliston, Denov, Qo'qon, Kogon, Qarshi, Marg'ilon, Muborak, Navoiy, Namangan, Nukus, Nurobod, Samarqand, Sariosiyo, Toshkent, Urganch, Farg'ona, Chirchiq, Shaxrisabz, Yangiyo'l)da amalga oshiradi. Kuzatuv punktlarida atmosfera havosidagi 12 ta ifloslantiruvchi modda nazorat qilinadi.

Shaharda atmosfera havosi sifatini monitoring qilish dasturi beshta asosiy ifloslantiruvchi modda: chang (qattiq muallaq zarrachalar), oltingugurt dioksidi, uglerod oksidi (is gazi), azot dioksidi, azot oksidini o'z ichiga oladi. Sanoat ajratmalari tarkibi va yaqinda joylashgan shaharlar va tutashgan hududlar xususiyatlariga qarab dasturiy o'lchovlarga boshqa moddalar (ammiak, fenol, formaldegid, ozon, xlor, qattiq ftoridlar, ftorli vodorod, og'ir metallar) qo'shiladi.

O'ZGIDROMET ATMOSFERA HAVOSI IFLOSLANISHI MONITORINGI QISMIDAGI FAOLIYATI TO'G'RISIDA FAOLIYAT

Atmosfera havosi holati ustidan kuzatuvlar har kuni sutka davomida 3 marta (mahalliy vaqt bilan soat 7:00, 13:00, 19:00 da) amalga oshiriladi. O'zgidromet kuzatuv punktlarida havo namunalari aspirator usulida havoni Rixter yutgichlari va sorbsion naychalar orqali o'tkazib olinadi va markazning 17 ta laboratoriyasida tahlil qilinadi.

O'zgidrometning atmosfera havosi ifloslanishini monitoring qilish postlari shartli ravishda shahar “fon”- turar joy massivlari ichida, “sanoat”- bevosita korxonalariga yaqin, va “avto” – avtomobil yo'llari yaqinidagi postlarga ajratiladi.

Havodagi zararli moddalar konsentratsiyasi belgilangan davlat standartlari va qo'llanmalarga muvofiq aniqlanadi.

XULOSA

Biz yashaydigan muhitda yuqori darajadagi ifloslanish tufayli ekotizimlarning tabiiy muvozanati o'zgardi, shuning uchun ko'plab turlar yo'q bo'lib ketdi, boshqalari esa yo'qolib ketish arafasida.

Atrof muxitni ifloslantiruvchi moddalar, masalan, pestitsidlar, gerbitsidlar, gazlar va neft maxsulotlari, radiatsiya va shahar chiqindilari kabi boshqa kimyoviy moddalar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Insonlar turli xil ifloslantiruvchi elementlarning shakllanishini shart qiladigan turli xil iqtisodiy faoliyatga ega. Sanoat, savdo yoki tog'-kon sanoati kabi inson faoliyati yuqorida aytib o'tilgan ushbu ifloslantiruvchi moddalarning ko'pini ishlab chiqarishda.

Atrof muhitning ifloslanishi bevosita mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi bilan bog'liq. Agar mamlakat sanoati rivojlangan bo'lsa, uning ifloslanish darajasi past bo'lishi tabiiy holdir. Shu sababli barcha mamlakatlarda barqaror rivojlanish kontseptsiyasini joriy etish zarur.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Ekologik halokatga uchragan hududlarda ifloslangan muhit ta'siridan kelib chiqadigan harajatlar tarkibiga nimalar kiradi?
2. Ifloslangan muhit ta'siridan ko'riladigan jami zarar qanday aniqlanadi?
3. Aholiga qo'shimcha meditsina xizmati ko'rsatish uchun harajatlar qanday aniqlanadi?
4. Ishchilarning mehnat unumdorligi pasayishi va kasalligi tufayli ishga chiqmasliklari natijasida ko'riladigan zararlar qanday aniqlanadi?
5. Uy-kommunal ho'jaligini saqlash uchun qilinadigan qo'shimcha harajatlar qanday aniqlanadi?
6. Ifloslangan suv bilan sug'orish natijasida ko'riladigan va qishloq xo'jalik yerlarining unumdorligi pasayishi bilan bog'liq harajatlar qanday aniqlanadi?

Mavzuni o'zlashtirish bo'yicha tavsiya qilinadigan adabiyotlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Баратов П. Табиатни муҳофаза қилиш. Т.: «Ўқитувчи», 1991, 254 б
2. Константинов В.М. Экологические основы природопользования / В.М. Константинов, Ю.Б. Челидзе. – М.: Академия, 2001. – 208с
3. С.Авезбоев. Ер тузиш экологияси.Т.: 2010. 35 б.

Qo'shimcha adabiyotlar :

4. П. С. Султонов, Б. П . Ахмедов. Экология ва атроф-мухитни муҳофаза қилиш асослари , Ғ.Ғулом нашриёти, 2004. – 232 б.
5. Х.Т.Турсунов, Т.У.Рахимова, Экология. ЎЗМУ нашриёти.2006,-126 б.

Internet resurslari:

- 1.[http://www, Ziyonet. Uz/](http://www.Ziyonet.Uz/).
2. <http:// www, guz. Ru/>

E'TIBORINGIZ UCHUN RAXMAT!!!

Muqqumov Abdug'ani
Muratovich

“Yerdan foydalanish”
kafedrası

+ 998 945811900

a.mukumov@tiame.uz

@Abdugani Muqumov